

WALDEMAR ŁUPIŃSKI

Politechnika Białostocka

PAPROĆ DUŻA – WIEŚ O UKŁADZIE PROMIENISTYM

Abstract: Paproć Duża – the Village of Radial Arrangement. One of the most important items of using grounds structure is describing of its genesis, especially on the field of space development principles. Its principles are evidences of human thoughts from ages ago, and they remains even after a thorough rebuilt spatial structures of the region. An example of an uncharacteristic for the Northern-Eastern Poland landscaping in area of using grounds structure is cadastral district Paproć Duża, localized in commune Szumowo, district Zambrów, province Podlasie. In this article was presented genesis of land owning shape, was shortly described structure of using grounds, there was provided discuss of actual geometrical using grounds rationality, paying special attention to economical and cultural aspects.

Wstęp

Spotykane na terenie północno-wschodniej Polski układy stanu władania gruntami oparte są najczęściej na układzie zabudowy wsi typu ulicówki lub zabudowy typu kolonijnego oraz na szachownicowym układzie pól uprawnych, stanowiących rozwinięcie względem dominującej formy osadniczej. Na tym tle obręb ewidencyjny Paproć Duża wyróżnia się swoim nietypowym, radialnym, rozplanowaniem. Dominującą formą są: rondo o średnicy 400 m w centralnej części wsi oraz promieniście rozchodzące się od niego drogi w liczbie dziewięciu.

1. Geneza układu przestrzennego wsi

Po III Rozbiorze Polski w 1795 r., część ziem Podlasia, Suwalszczyzna, większa część Mazowska z Warszawą oraz skrawki Małopolski – znalazły się mocą traktatu mocarstw rozbiorowych w zaborze pruskim. Traktat zawarto 24 października 1795 r., a zarządem nowo wcielonych ziem prowincji, zajęła się administracja wojskowa.

W grudniu 1795 r. został powołany minister odpowiedzialny za organizację nowych nabytków, znajdujących się między granicami Prus Wschodnich, Zachodnich oraz granicami wyznaczonymi rzekami: Wisłą, Narwią, Bugiem i Niemnem. Połowa następnego roku – to czas

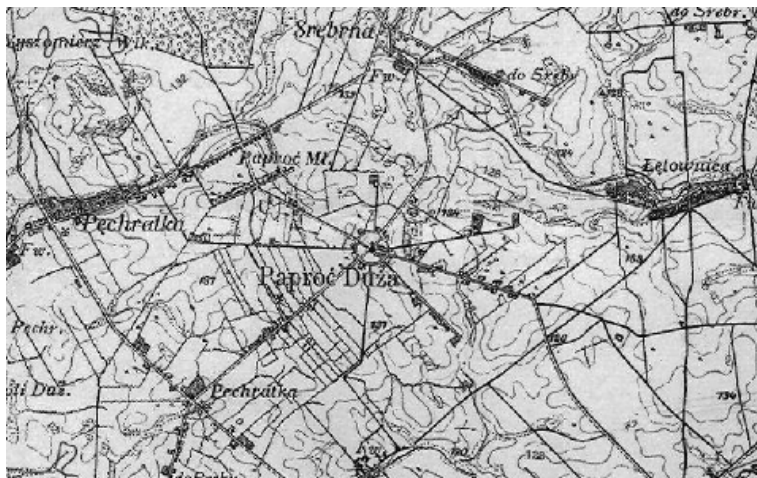
zorganizowania tymczasowej administracji Kamery Wojny i Domen z siedzibą w Białymstoku i podległej jej Deputacji w Płocku. W 1797 r., na mocy patentu królewskiego, w Nowych Prusach Wschodnich, dokonano nowego podziału administracyjnego. Cała prowincja została podzielona na dwa departamenty Kamer w Białymstoku i Płocku. Na czele Kamery Wojny i Domen Departamentu Białostockiego stał prezydent, podlegało mu 10 dystryktów Kamery. Dystryktem zarządzał landrat. Z kolei landraty były podzielone na magistraty, wójtostwa i dozory szlacheckie. Równolegle funkcjonowały urzędy domenalne i leśne. Głównymi kompetencjami Kamery były: działalność w zakresie funkcjonowania policji, spraw podatkowych, domenalnych, wyznaniowych i wojskowych. Taki stan struktury organizacyjnej przetrwał do 1807 r. – czyli do czasu wejścia na teren Kamery wojsk Napoleona i Pokoju Tylżyckiego (Gawroński 2006; Małek 2007).

Jednym z zadań realizowanych przez administrację pruską, było organizowanie akcji kolonizacyjnej na nowo pozyskanych ziemiach. Akcja objęła głównie dobra królewskie, opuszczone z różnych względów majątki ziemskie, dobra skonfiskowane dotychczasowym właścicielom, lub też nabyte w drodze zakupu. Wśród takich poddanych kolonizacji pruskiej ziem znalazły się tereny na wschód od Ostrowi Mazowieckiej, gdzie założono pięć wsi: Paproć Duża i Paproć Mała (niem. Königshuld – Książęca Łaskawość), Luisenau (Pęchratka – Łowizna), Wilhelmsdorf (Małe Króle), Mecklenburg (Kowalówka). Niemcy z tych wiosek założyli później Srebrny Borek i Nowy Borek (Salmonowicz 2004).

Najciekawszy układ planistyczny zyskała wieś Paproć Duża. Założenia planistyczne powstały prawdopodobnie w 1800 r. i były autorstwa radcy von Wedella. W centralnej części wsi wytyczono okrąg o promieniu 200 m. Droga – w kształcie ronda – okalała plac, w którego centralnej części usytuowano zbór ewangelicko-augsburski z przyległym do niego miejscem na cmentarz grzebalny. Od centrum wsi rozchodziło się promieniście dziewięć dróg. Zabudowę zaplanowano na zewnętrznej stronie ronda. Układ prostoliniowo rozchodzących się od centrum wsi dróg – narzucał, w sposób naturalny i trwałe, kompleksy stanu władania gruntami. Układ taki określany jest jako jednoniwoy, kolonizacyjny i regularny (Tkocz 1998).

Pierwsi osadnicy niemieccy, przybyli na teren kolonii około 1803 r. – założyli na terenie wsi dziewięć gospodarstw. Wskutek działań rodzinnych ulegały one jednak rozdrobnieniu. Na podstawie dostępnych materiałów kartograficznych można stwierdzić, że pierwotny podział odbywał się w sposób radialny od strony okolicy (przy której sytuowano zabudowania gospodarskie). Taka linia podziałowa miała od 400 do 800 m, po czym następowała poprzeczna linia podziałowa, za którą (generalnie – w sposób równoległy) projektowano tereny produkcji rolniczej. Gdy przekroczona została liczba dwunastu gospodarstw zlokalizowanych przy okolicy – zabudowę zaczęto przenosić na kolonie, położone wzdłuż dziewięciu dróg, który to układ podlegał systematycznemu rozwojowi – i ten kierunek rozwoju funkcjonował w latach powojennych do dziś (ryc. 1).

Powstały na przełomie XVIII i XIX w. układ przestrzenny założenia okolicy i dróg – przetrwał do naszych czasów. Znacznemu rozwojowi uległa sieć osadnicza, licząca obecnie 90 jednostek. Ludność składa się z mieszkańców wyłącznie narodowości polskiej. Potomkowie kolonistów niemieckich zostali ewakuowani na mocy porozumień niemiecko-radzieckich w drugiej połowie września 1939 r. do III Rzeszy. Część gospodarzy jednak pozostała. Zostali

Ryc. 1. Fragment mapy topograficznej WIG P37 S34 Ostrów Mazowiecka z 1925 r.

Źródło: Skan ze zbiorów Autora.

oni wywiezieni w 1940 r. na Syberię – i stamtąd już nie wrócili. W latach 60. XX w. rozebrano zbór ewangelicko- augsburski (w świątyni tej, 15 lipca 1899 r., odbył się ślub Józefa Piłsudskiego z Marią Juszkiewicz z Koplewskich) (Garlicki 1989). W latach 90. XX w. odbudowano świątynię i pełni ona funkcje kościoła rzymsko-katolickiego. Zgodnie z istniejącą tradycją – środek wieży kościelnej miał się znaleźć dokładnie w punkcie przecięcia przedłużeń dróg. Z relacji geodety inż. Z. Owczarka, który dokonywał obsługi inwestycji, po analitycznym opracowaniu przebiegu osi dróg, okazało się, że nie przecinają się one w jednym punkcie. Położenie środka wieży wyznaczono więc metodą aproksymacji.

2. Obecny układ przestrzenny wsi

Obecnie powierzchnia ewidencyjna obrębu Paproć Duża wynosi 1093,58 ha. Wieś jest typowo rolnicza – grunty gospodarstw rolnych zajmują 1058,19 ha, czyli 96,8% powierzchni całkowitej. Wśród pozostałych ważniejszych grup rejestrowych: grunty komunalne zajmują 22,60 ha (2,1%), grunty innych osób prawnych 8,59 ha (0,8%), grunty nie stanowiące gospodarstw rolnych 1,98 ha (0,2%), grunty kościołów 1,50 ha (0,1%).

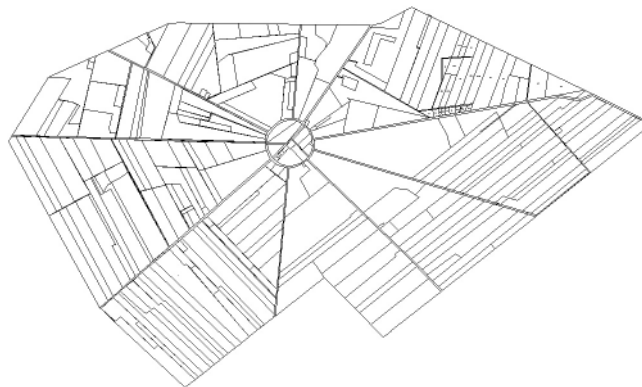
Na obręb składa się 319 działek ewidencyjnych. Średnia powierzchnia działki ewidencyjnej to 3,43 ha. Jak w każdym obrębie, tak i tu, istnieje duże zróżnicowanie w powierzchni działek. Największa z nich ma powierzchnię 35,47 ha, zaś najmniejsza 0,01 ha. Bardziej miarodajny pogląd na powierzchnie ewidencyjne działek w obrębie daje mediana, która wynosi 2,33 ha.

Użytkowanie gruntów w obrębie Paproć Duża – to przede wszystkim użytki orne, obejmujące 866,36 ha (79,2% całkowitej powierzchni obrębu). Charakteryzują się one dobrą jakością bonitacyjną i klasyfikacyjną – grunty orne klasy IIIa stanowią 7,6% użytków ornich, klasy IIIb – 66,2%, klasy IVa – 15,9%, a klasy IVb – 5,6%. Grunty orne słabe i bardzo słabe,

klasy V i VI zajmują łącznie 4,7% powierzchni gruntów ornych. Użytki zielone zajmują 132,37 ha (12,1% całkowitej powierzchni obrębu), z czego na łąki przypada 34,70 ha, zaś na pastwiska 97,67 ha. Łąki klasy III zajmują teren o powierzchni 4,23 ha, klasy IV – 15,45 ha, a łąki klasy V – 14,16 ha. Wśród pastwisk – największą powierzchnię zajmują pastwiska klasy III – bo 51,96 ha, następnie pastwiska klasy IV – 35,72 ha i pastwiska klasy V – 8,99 ha. Łąki zlokalizowane są przeważnie wzdłuż przecinających wieś rowów melioracyjnych, zaś pastwiska – w pobliżu zabudowań gospodarstw.

Lasy i grunty zadrzewione i zakrzewione, o łącznej powierzchni 16,52 ha, stanowią niewielkie enklawy wśród użytków rolnych. Są własnością rolników indywidualnych, a ich powierzchnia tylko w kilku przypadkach przekracza obszar 1 ha. Wody stojące, związane z istniejącymi śladowo obszarami pobagiennymi, zajmują powierzchnię 0,98 ha, natomiast ogólna powierzchnia rowów melioracyjnych to 9,68 ha, czyli 0,9% powierzchni ogólnej obrębu. Pierwsze prace melioracyjne, polegające na obniżeniu poziomu wód gruntowych za pomocą rowów otwartych, były przeprowadzone jeszcze przez kolonistów niemieckich w II połowie XIX w. Obecny stan melioracji, wywodzący się z lat 60. XX w., odgrywa w sposób właściwy swoją rolę, choć błędy w technice utrzymania urządzeń melioracyjnych spowodowały ich zaniknięcie w ok. 40% (na podstawie wywiadu terenowego i map archiwalnych – można stwierdzić istnienie tylko „ślądu rowu”).

Ogólna powierzchnia dróg obrębu to 27,27 ha (2,5% powierzchni obrębu), z czego 82,9% to drogi gminne, zaś 17,1% – to drogi, których powierzchnia wchodzi w skład gospodarstw rolnych. Dziewięć z tych dróg, jak również droga stanowiąca „rondo”, wraz z koniecznymi poszerzeniami, stanowią podstawę układu komunikacyjnego wsi. Ze względu na powstanie szachownicy koniecznej – wydzielono kilkanaście dróg transportu rolnego, stanowiących uzupełnienie tego układu, dzięki czemu tylko kilka działek ewidencyjnych nie ma dostępu do drogi powszechnego korzystania.

Ryc. 2. Obecny układ stanu władania obrębu Paproć Duża

Źródło: Opracowanie własne w programie MikroMap przez skanowanie i wektoryzację mapy ewidencyjnej gruntów z zasobu PODGiK w Zambrowie (ryc. 2-4).

Wśród gruntów zabudowanych, o łącznej powierzchni 36,89 ha (3,4% ogólnej powierzchni obrębu), znajduje się 90 obszarów zabudowań rolnych, 5 obszarów zajętych pod sklepy i usługi oraz obszar zajmowany przez filialny kościół rzymsko-katolicki parafii w Andrzejewie p.w. Miłosierdzia Bożego oraz szkołę (obecnie – przedszkole i szkoła podstawowa dla klas I-III).

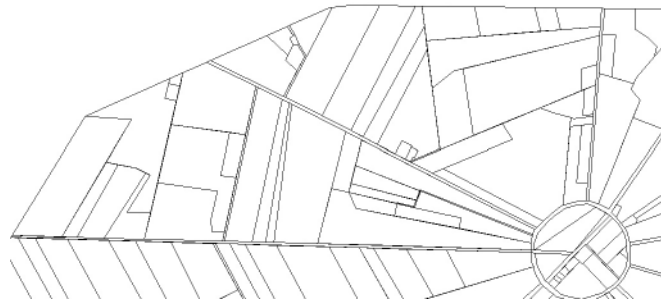
Pozostałe, ważniejsze użytki obrębu, to sady o powierzchni 2,42 ha, zlokalizowane przy zabudowaniach gospodarczych, jak również nieużytki o powierzchni 1,42 ha, położone w dziesięciu miejscach, będące głównie pozostałościami po małych enklawach bagiennych i niewielkich kopalniach piasku.

Układ stanu władania w postaci granic działek ewidencyjnych pokazano na ryc. 2.

3. Zjawiska niekorzystne w przestrzennej strukturze stanu władania i sposoby ich eliminacji

Podstawowym zjawiskiem niekorzystnym w strukturze stanu władania – jest nadmierne rozdrobnienie gruntów obrębu. Zjawisko to nie jest odosobnione, tak w rolnictwie polskim w ogólności, jak i w strukturze stanu władania regionu północno-wschodniego. Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego wsi Paproć Duża to ok. 11,5 ha. Modelową powierzchnię gospodarstwa rodzinnego 50 ha osiąga tylko pięć gospodarstw obrębu (wraz z gruntami dzierżawionymi). Rezerwa gruntów Skarbu Państwa, w zarządzie Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, jest zbyt skromna, aby móc w istotny sposób wpłynąć na polepszenie struktury stanu władania – ma ona tylko 0,63 ha gruntów w dwóch działkach ewidencyjnych (stanowi to niespełna 0,06% ogólnej powierzchni gruntów obrębu). W sąsiednich obrębach – zasób AWRSP jest na podobnym poziomie, zwiększenie powierzchni gospodarstw drogą ich pozyskania z zasobu Skarbu Państwa jest również niemożliwe. Wpływa to również na zdecydowane ograniczenia w możliwości zastosowania zabiegów scaleniovych i wymiennych (praktyka pokazuje, że istnienie zasobu gruntów AWRSP na poziomie kilkunastu procent na obszarze scalenia daje wykonawcy prac scaleniovych większe pole do manewru i pozwala na uzyskanie lepszych efektów tego zabiegu).

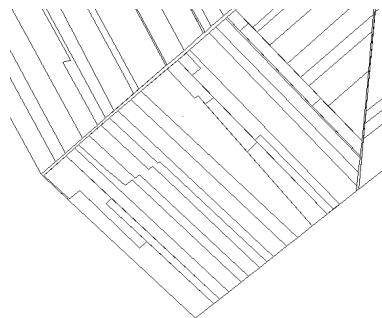
Analizując geometryczny przebieg granic stanu władania – można zaryzykować w kilku przypadkach dokonanie regulacji granic działek. W przypadku I (ryc. 3), wskazane byłoby przeprowadzenie regulacji granic działek, przy pozostawieniu dominującego układu „dróg promienistych”. Zaczynając od okolicy i północnej strony drogi biegnącej na zachód – pseudo-wachlarzowatą strukturę można zamienić w wachlarzowatą (będzie to utrzymało historyczne rozplanowanie granic, a jednocześnie jest niezbędne ze względu na usytuowanie trzech ośrodków gospodarczych przylegających do okolicy). Operacja ta odbędzie się kosztem skrócenia działek i zbliżenia poprzecznej linii podziałowej, gdzie zostaną wydzielone ekwiwalenty gospodarstwom zaburzającym dotychczasową strukturę. Można wtedy zagospodarować też na cele rolnicze obszar zajmowany obecnie przez drogę o szerokości 4,5 m i długości 1020 m, czyli ok. 0,46 ha. Pozostałe działki – można projektować o kształcie trapezowym lub trapezoidalnym aż do granic zachodnich obrębu, likwidując przy tym drogę o szerokości 8 m i długości 670 m (o powierzchni 0,54 ha), pozostawiając w dotychczasowych granicach tylko

Ryc. 3. Północno-wschodnia część obrębu Paproć Duża – aktualny stan władania

małą działkę w północno-zachodniej części kompleksu, będącą w dożywotnim użytkowaniu. Modelowe ukształtowanie kompleksu między drogami biegnącymi od centrum wsi na północny zachód i północ, może być dokonane przez poprowadzenie radialnej linii podziałowej (jest niezbędna ze względu na przylegające do okolicy dwa ośrodki gospodarcze), a następnie zaprojektowanie poprzecznych linii podziałowych dla ekwiwalentów działek gospodarczych istniejących wewnątrz kompleksu, które będą miały kształt trapezowy. Po przeprowadzeniu takiego zabiegu – możliwe będzie zagospodarowanie dróg na cele rolne o powierzchni 0,34 ha.

Poprawienie struktury stanu władania w południowej części obrębu Paproć Duża (ryc. 4), może polegać na regulacji granic dziewięciu działek znajdujących się w jego południowej części. Wskazane byłoby zaprojektowanie w tym kompleksie drogi, biegnącej w środku kompleksu, w kierunku północno-wschodnim. Droga ta polepszyłaby niekorzystny obecnie stosunek szerokości do długości działki (kształtujący się na poziomie $1/40 - 1/25$) do wartości korzystniejszych ($1/10 - 1/6$). Ponadto – możliwa byłaby likwidacja szachownicy drabinkowatej, w której znajduje się 6 działek ewidencyjnych rozpatrywanego kompleksu. Optymalne zagospodarowanie tego kompleksu jest tym ważniejsze, że w jego granicach znajdują się głównie gleby orne klas IIIb i IVa. Przy efektywnym skróceniu granic działek oraz przeznaczeniu części gruntów pod drogę transportu rolnego – bilans ekonomiczny dla gospodarstw rolnych powinien być pozytywny, tym bardziej, że połowa nowo wydzielanych działek uzyska obustronny dostęp do dróg powszechnego korzystania (Mielewczyk 1999). Ponadto, możliwe

Ryc. 4. Południowa część obrębu Paproć Duża – aktualny stan władania

stanie się nadanie działkom ewidencyjnym kształtu trapezowego, co ułatwi ich uprawę mechaniczną. Ograniczeniami projektowymi mogą się okazać tereny istniejącej zabudowy zagrodowej. Ze względu jednak na mało zwarte ich położenie (jest to 11 gospodarstw, z czego 7 jest w zabudowie bez bezpośredniego sąsiedztwa w odległości przynajmniej 100 m, a pozostałych 5 gospodarstw występuje w dwóch zgrupowaniach: dwa gospodarstwa plus trzy gospodarstwa), dokonanie racjonalnego podziału tego kompleksu – jest możliwe. Przy realizacji tego wariantu możliwe będzie zlikwidowanie drogi o powierzchni 0,13 ha, konieczne jednak będzie zaprojektowanie nowej drogi o powierzchni 0,9 ha.

Wnioski

Przestrzenny układ stanu władania gruntami obrębu Paproć Duża jest unikatowy dla północno-wschodniej Polski. Przetrwanie jego głównych założeń w postaci okolnicy wraz z dziewięcioma promieniście rozchodzącymi się drogami, przez ponad dwieście lat, świadczy o praktycznej użyteczności takiego układu. Ze względów historycznych, kulturowych, ale i estetycznych – wskazane jest jego zachowanie.

Paproć Duża – to wieś typowo rolnicza. Sprzyjają temu warunki przyrodnicze – zarówno dobre wskaźniki bonitacyjne gleb, jak również ukształtowanie pionowe terenu. Barię w osiąganiu optymalnych wyników w produkcji rolniczej jest rozdrobnienie gospodarstw w zakresie ich powierzchni. Odnośnie do ilości działek w gospodarstwie – jest ona zbliżona średnio do trzech działek ewidencyjnych – i ten stan nie wymaga poprawy. Możliwe jest polepszenie warunków gospodarowania, przez poprawienie kształtu działek, eliminując ich nadmierne wydłużenie oraz nadając granicom przebieg prostoliniowy – ułatwiłoby to procesy mechanicznej uprawy ziemi. Regulacji tych można dokonać w ramach istniejących kompleksów, wyznaczonych przez radialny układ dróg.

Wnętrze okolnicy – w zamyśle projektanta – stanowiło „obszar sacrum”, ze świątynią i cmentarzem oraz parkiem. W okresie powojennym – pojawił się budynek szkoły oraz cztery drobne obiekty handlowe. O ile budynek szkoły, ze względu na jej misję, można na tym obszarze przyjąć bez większych zastrzeżeń, o tyle już obiekty handlowe – należałoby wyprowadzić z wnętrza na zewnętrzną część obwodnicy (od strony południowo-wschodniej istnieją dwa obszary niezabudowane, które mogłyby zaspokoić te potrzeby). Ponadto, dzięki takiemu posunięciu – zostałyby odbudowany historyczny układ zabudowy zewnętrznej części ronda.

Literatura

- Garlicki A., 1989, *Józef Piłsudski 1867-1935*. Wyd. Czytelnik, Warszawa, s. 63.
Gawroński A., 2006, *Sumariusz dokumentów Kamery Wojny i Domen w Białymstoku*. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Białystok, s. 5-7.
Małek A., 2007, *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796-1807*. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa.

- Mielewczyk S., 1999, *Badanie parceli – wzorca gruntu rolnego*. Sesja Naukowa: *Instrumentalizm rozwoju obszarów wiejskich*, XII Sympozjum Naukowe *Nowe tendencje w teorii i praktyce urządzania obszarów wiejskich*, Bielsko-Biała, 19 listopad, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, nr 353, Kraków, s. 285-292.
- Salmonowicz S., 2004, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*. Prace Naukowe UŚI. w Katowicach, Katowice, s. 72.